

ANTIKVARISK SLUTREDOVISNING - PBL

Objekt	Namn	de Lavals Ångturbin, Turbinhallen och Provrumsbyggnaden, Järla
	Berörda byggnader	Monteringshall, 52 Provrumsbyggnaden, 56
	Fastighetsbeteckning	Sicklaön 145:1 (del av)
	Adress	Järla Sjö
	Kommun	Nacka
Beställare	Nacka Industrilokaler HB	

Utlåtande: Projektet godkänns.

Antikvarisk sakkunnigkontroll har utförts vid ombyggnad av Turbinhallen och Provrumsbyggnaden i Järla. Projektet har i ett första skede omfattat fasadrestaurering och ombyggnad av fabrikslokalerna till kontor med mera. I ett andra skede, under år 2006, har kontorslokalerna i Turbinhallen byggts om återigen och iordningställt till visnings- och mässlokaler för Stockholm Modecenter. **Projektet bedöms uppfylla kraven enligt 3 kap. 10-13§§ PBL.**

Typ av kontroll och omfattning

Den antikvariska sakkunnigkontrollen har haft formen av egenkontroll och ingår i byggherrens kontrollplan. Kontrollen har utförts av Olle Nylind och Anna Birath, Nyréns Antikvariska, i egenskap av antikvariskt sakkunniga. En antikvarisk förundersökning framställd av Nyréns Arkitektkontor 2000-09-09 har legat till grund för antikvariska ställningstaganden och bedömningar under projektet. Kontrollen har utförts löpande från projekteringsfas till färdigställande under projektets olika deletapper.

Förutsättningar

Det f d industriområdet i Järla har omvandlats till en ny stadsdel för arbete, boende och handel. I området finns industrilokaler som hyst anrika verksamheter, däribland AB de Lavals Ångturbin, AB Gasaccumulator och Th Winborgs & Co's ättiksfabrik. Industriebbyggelsen har till stora delar återanvänts vid omvandlingen, i huvudsak för kontor och butiker, och har kompletterats med nya bostadshus placerade runt omkring.

Järla gård och industriområdet i Järla redovisas i *Nacka kommuns översiktsplan 1991* som ett bevarandeområde för kulturmiljövården. I kommunens kulturminnesprogram ingår området i helhetsmiljön Järla-Birka som bedöms ha en för kommunen värdefull kulturhistorisk struktur i behåll.

En detaljplan fastställdes för området år 2000 (Dp 236). I planbeskrivningen bedöms Turbinhallen som omistlig varför den förutsätts integreras i den nya bebyggelsen. Turbinhallen har i planen markerats med skyddsbestämmelse (q) enligt vilken byggnaden inte får rivas eller förvanskas till sin yttre form. Industriebbyggelsen i området omfattas som helhet av plan- och bygglagens 3 kap. 12§ vilket betyder att kulturhistoriska värden inte får förvanskas. Därutöver gäller varsamhetskrav enligt PBL 3:10 och särskilda krav vid underhåll enligt PBL 3:13.

Beskrivning av objektet

Järla gård har medeltida anor. År 1676 erhöll gården sätesprivilegier och vid denna tid fick huvudbyggnaden i princip nuvarande utseende. På slutet av 1800-talet etablerades den första industrin i Järla, J Wideqvists Läder & Remfabrik, på nuvarande Ättiksfabriken plats. Övriga delen av området, inklusive herrgården, förvärvades av AB de Lavals Ångturbin år 1895. En fabriksanläggning bestående av ritkontor, maskinverkstad, lager och vågrum uppfördes. Provrumsbyggnaden med sin kraftcentral uppfördes samtidigt, men på behörigt avstånd från den övriga anläggningen på grund av olycksrisken. Fabriksanläggningen kompletterades och byggdes ut successivt med nya volymer varav den stora montagehallen, Turbinhallen, tillkom 1910-11.

År 1952 inkorporerades Ättiksfabriken i de Lavals anläggning och hela området kom därmed att tillhöra samma företag. Några år senare gick de Lavals Ångturbin ihop med Svenska Turbinfabriks AB Ljungström i Finspång och bildade STAL-LAVAL Turbin AB. Etableringen i Järla började därmed avvecklas för att helt lämna området vid slutet av 1960-talet. Fram till 2000-talets omvandling har Turbinhallen och Provrumsbyggnaden använts för en rad olika verksamheter, bland annat som lager, verkstad för fritidsbåtar och som uppställningsplats för bilar som beslagtogs av polisen.

Delar och detaljer som i förundersökningen utpekats som kulturhistoriskt särskilt värdefulla och skyddade enligt PBL 3:12

Turbinhallens exteriör

- Byggnadsvolymen med sitt monumentala uttryck
- Fasaderna med den representativa gaveln mot norr, den konstruktivt redovisade gaveln mot söder och de långa sidorna.
- Putsade och avfärgade betongpelare
- Portöppningar
- Fönstersättning med industrifönster i trä med smäcker småspröjsning och brandsäkra fönstergluggar med trådglas
- Tegelmurarna med kryssförband
- Norra gavelns putsfält med text
- Det flacka och arkitektoniskt enhetliga taket

Turbinhallens interiör

- Det stora rummet med en enorm volym, både i längd, bredd och höjd.
- Den synliga vägg- och takkonstruktionen.
- Traverser med traverskranar.
- Diverse spår från tidigare verksamheter, t ex bultar, rör, isolatorer etc.

Provrumsbyggnadens exteriör

- Byggnadsvolymen och dess verkan i landskapet. Flyglarnas gavlar ger särskild karaktär åt sjösidan. Den låga långsträckt länkan är en typisk verkstadsbyggnad. Länkan och flyglarna hör intimt samman
- Det bara teglet med dess förband och mönstermurning
- Stensockeln
- De stickbågade industrifönstren med tunn spröjsning
- Rusningstrumman som är en synlig rest av provningsverksamheten
- Den höga skorstenen av radialtegel, samt de små ventilationshuvorna i svartmålad plåt ovan provrummet
- Diverse spår av den tidigare verksamheten

Provrumsbyggnadens interiör

- Stora rumsvolymer med öppen takstol

- Lanterniner (igensatta)
  - Traverser, ångrör, bultar, isolatorer, fästdon m m
- Genomförda åtgärder - antikvariska konsekvenser**

Exteriör

Åtgärder

Tegelfasaderna på Turbinhallen, Provrumsbyggnaden och skorstenen har reparerats och kompletterats med återanvänt tegel och nytt handslaget tegel från Bältarbo. Turbinhallens norra och södra gavel har därvid frilagts från senare tillkomna tillbyggnader och schaktmassor. Nordfasadens putsfält med text har restaurerats och målats. Turbinhallens betongpelare, sockel och takfris har putsats och ommålats enligt färgprov framtaget av antikvariskt sakkunnig. Nya fönster har tillverkats med ursprungliga fönster som förlaga, försedda med nya innerfönster. Provrumsbyggnadens stålfönster har reparerats. Taklanterninen på Turbinhallen har rekonstruerats. Rusningstrumman på Provrumsbyggnaden har målats.

En passage för genomfart av biltrafik inom området har tagits upp genom Turbinhallens huskropp och mot dess östfasad har en tillbyggnad med glasfasader uppförts, vilken rymmer trappa och hiss. Fönstergluggarna i sydgaveln har försetts med nytt glas och nedtill på fasaden har två balkongdörrar tagits upp. En ny balkong har uppförts mot fasaden i höjd med bottenplanet. En utrymningstrappa av stål har monterats i sydvästra hörnet mellan Turbinhallen och Maskinhallen.

En byggnadsvolym mellan Turbinhallen och Provrumsbyggnaden har rivits. Tillbyggnaden var från 1950-talet och uppfördes som en förlängning av Provrumsbyggnaden. Turbinhallens sydgavel har på så sätt frilagts, liksom skorstenen. Den senare har reparerats, plomberats och försetts med skyltbokstäver med texten "Järla Sjö".

Antikvariska konsekvenser

Passagen med sitt valv tvärs genom Turbinhallens långsträckta huskropp, och rivningen av förbindelsen mellan Turbinhallen och Provrumsbyggnaden, har medfört ovarsamma och ej reversibla ingrepp som påverkat det kulturhistoriska värdet i negativ mening. Bygglov har dock utfärdats för åtgärderna.

Även det tillbyggda trapphus- och hisstornet bedöms ha påverkat det kulturhistoriska värdet då Turbinhallens tidigare obrutna, långsträckta fasad därmed har delats av i två delar. Fasaden frilades i ett tidigare skede genom att senare tillbyggda volymer revs, allt för att återställa en sammanhängande fasad. Stor omsorg har dock lagts vid att minimera såväl fysiska som visuella ingrepp i fasaden. Tillbyggnaden släpper från takfrisen som lämnats obruten och konstruktionen har uppförts med fasader helt i glas vilket ger en viss genomsiktighet och speglingseffekter som minskar tillbyggnadens påverkan på helhetsintrycket.

Vårdåtgärder på tegelfasader och detaljer av puts och betong har utförts med stor noggrannhet, stort hantverkskunnande och med särskilt utvalt material. Fasaderna har restaurerats och genom projektet återställts till ursprungligt utseende. Fönster och nya portar har tillverkats med stor omsorg om detaljutförande och helhetsintryck. Den nya balkongen och balkongdörrarna i Turbinhallens sydgavel bedöms inte ha medfört en förvanskning av exteriören. Detta gäller även den utvändiga utrymningstrappan av stål som givits en väl undanskymd placering. Sammantaget har projektet medfört att byggnaderna restaurerats på ett antikvariskt riktigt sätt, och till stora delar återställts, och detta är mycket positivt från kulturhistorisk synpunkt.

Turbinhallens interiör

Åtgärder, skede 1

I den första ombyggnadsetappen, mellan år 2000 och 2005, uppfördes två entresolplan i Turbinhallen. Utrymmena närmast innanför kortsidorna mot norr och söder lämnades fria. Den väldiga traverskranen från 1915 försköts till den stora hall som därvid bildats innanför norra gaveln. Traverskranen reparerades och iordningställdes i kördugligt skick. En turbin som tillverkats vid fabriken på 1950-talet återfördes till byggnaden från Finland och ställdes upp på golvet i samma hall. Hallen inreddes till servering för den restaurang som inretts i Lagerbyggnaden intill, med golv av sten och utgång till en liten terrass på norra sidan. Då entrén i norra gaveln ligger i höjd med entresolens första våning uppfördes en gångbro från denna, över till första entresolplanet. En spiraltrappa installerades i hallens sydöstra hörn, som förband serveringen på bottenplanet med entresolplanen och gångbron till entrén. Norra delen av entresolplanen inreddes till huvudkontor för fastighetsbolaget Wihlborgs AB och mellersta delen inreddes till parkeringsdäck. Södra delen stod länge utan hyresgäst innan möbelföretaget Martela flyttade in 2004. Ett trapphus med hiss uppfördes i byggnadens mitt.

Åtgärder, skede 2

Kontorsytorna som inreddes i början av 2000-talet har under år 2006 byggts om till mässlokaler för Stockholm Modecenter. Ombyggnaden har ej berört den tidigare inredda restaurangen vid norra hallen och inte heller de två mindre kontor som ligger i anslutning till Turbinvägen och dess portvalv i byggnadens mitt. Övrig kontorsinredning har rivits ut och entresolplanen har delats in i visningsrum placerade utefter korridorer med väggar av glas. Nya golv av polerat flytspackel har gjutits ovanpå frilagda betonggolv och putsade ytterväggar har reparerats och målats. Nya installationer har dragits synliga i tak, ovan undertak av genombrutna gallerplåtar och i ett installationsgolv bevarat från förra ombyggnaden. Nya mellanväggar har genomgående utförts som reversibla tillägg i form av lättväggar och glasväggar. Spiraltrappan i norra hallen har rivits och ersatts med raka trappor. Gångbron från huvudentrén har försetts med nya räcken av glas.

Antikvariska konsekvenser

Uppförandet av entresoler i byggnaden har ofrånkomligen medfört att den stora montagehallen förlorat sin ursprungliga volym och därmed sin karaktär. Åtgärden får dock ses som en förutsättning för restaureringsprojektet och därmed för hela anläggningens bevarande i stort. Genom att utrymmen lämnats fria vid norra och södra gaveln har hallens forna storlek förblivit avläsbar i viss mån, även om upplevelsen av den tidigare volymiteten i stort sett är bortbyggd. Mycken möda har lagts vid att bevara Turbinhallens väldiga traverskran och vid att föra tillbaka och renovera en av de turbiner som tillverkats i fabriken. Dessa åtgärder är av stor kulturhistorisk betydelse då de bidragit till att bevara något av byggnadens industriella karaktär även invändigt, respektive till att föra in en historisk och pedagogisk dimension till projektet.

Den inredning som uppfördes på entresolplanen under första skedet utformades som en ordinär kontorsinredning med bland annat parkettgolv och glaspartier med karmar av trä. Parkeringsdäcken utfördes med golv av betong, betongpelare och putsade ytterväggar.

Under interiörens andra ombyggnad revs endast sentida kontorsinredning. Flertalet installationer för el och VVS återanvändes. Stommen berördes ej av ombyggnaden. Även ändringarna i norra hallen omfattade endast sentida delar. Den nya inredningen har givits en enhetlig, modern utformning som på ett tydligt men samtidigt diskret sätt kontrasterar mot den äldre stommen med dess gjutna golv, putsade ytterväggar och delvis synliga betongbalkar och pilastrar utmed långsidorna. Utseendet på den nytillkomna inredningen har anpassats på ett förtjänstfullt sätt till dessa detaljers robusta industrikaraktär. Den väldiga byggnadens interiör har genom ombyggnaden iordningställt till en helhet som låter den ursprungliga, industribetonade karaktären lysa igenom. Ombyggnaden bedöms sammantaget vara varsamt utförd.

Provrumsbyggnadens interiör

Provrumsbyggnaden inreddes till arkitektkontor i ombyggnadens första skede. Ombyggnaden av interiören har ej ingått i kontrollen.

Organisation

Byggherre: Nacka Industrilokaler HB
Projektledning, exteriör och interiör skede 1: Byggsamordnare i Sverige AB
Projektledning, interiör skede 2: Hedström & Taube Projektledning AB
Kvalitetsansvarig, exteriör och interiör skede 1: Ekh Byggkonsult AB
Kvalitetsansvarig, interiör skede 2: Hedström & Taube Projektledning AB
Entreprenör: PEAB Sverige Region Stockholm
Byggnadsantikvarie: Nyréns Arkitektkontor AB
Bygglöv/byggnmälan: Bygglövenheten, Nacka kommun

Sammanfattande kommentar

Fasadrestaurering, reparation och rekonstruktion av fönster och portar samt reparation av putsfält med text och ny färgsättning och har inneburit ett återställande av den fantastiskt mäktiga och iögonfallande Turbinhallen i Järla, och även av Provrumsbyggnaden som med sitt ångpannerum och pumprum var hela fabriksanläggningens hjärta. Anläggningens skorsten, som har ett stort symbolvärde för hela anläggningen och en framträdande plats i stadsbilden, har tagits omhand inom projektet och givits en viktig ny funktion som skylt för området.

Restaurering, renoverings- och ombyggnadsåtgärderna har sammantaget utförts med stor noggrannhet och på ett antikvariskt riktigt sätt. Ingrepp i byggnadernas stomme har överlag undvikits och bevarandet av traverskranen, som tillverkats av ASEA 1915, har bidragit till att betydande dokument- och symbolvärden kunnat vidmakthållas. Den nya inredningen för Stockholm Modecenter är i hög grad reversibel och gestaltad med stor hänsyn till Turbinhallens industriella karaktär. Sammantaget bedöms projektet uppfylla kraven enligt 3 kap 12§ PBL.

Nyréns Arkitektkontor AB

Olle Nylind
byggnadsantikvarie

Bilagor: Bildbilaga - Exteriörer före och efter ombyggnad
Bildbilaga - Interiörer före ombyggnad
Bildbilaga - Interiörer efter ombyggnad, skede 1
Bildbilaga - Interiörer efter ombyggnad, skede 2
Ritningsbilaga - Situationsplan ca 1999, Nacka Industrilokaler HB

